

Биз телевидение ёки матбуотда классик шеърият, асар хақида бахс юритганимизда ҳам паткаламнинг доводга солинган суратини беришга одатландик. Ёки янги чоп этилаётган китобларимизнинг муқовасига ҳам паткалам расмини тушириб қўядиган бўлдик. Мен 30 йилга яқин давр давомида таълим тизимида меҳнат қилиб келаман. Шу боис, аксарият ҳолларда Алишер Навоий ёки Бобур таваллудлари муносабати билан чиқарилган деворий газеталарда ҳам паткалам тасвирини қўп учратаман.

Талабаларга бу ҳақда тушунтиришга ҳаракат қиламан. Қискача айтганда, паткалам бизнинг ўтмишимизда, айниқса, Ислом дини қириб келгандан кейинги даврларда деярли ёзув ишида қўлланилмаган. Асосий ёзув қуроли қамиш қалам бўлган. Буни классикларимиз асарларидан ўлик англашимиз мумкин. Энди савол тугилади: паткалам тасвири ўзбек адабиётига тимсол сифатида рус классиклари орқали қириб қолмаганмикин? Ахир, Пушкин, Гогол сингари рус классиклари паткаламда ёзишган. Шу боис, рус адабиёти тарихида паткалам тасвирининг рамз сифатида берилиши тўғри. Яқин ўтмишда ўзбек адабиётининг рус адабиётидан таъсирланганлиги ҳаммамизга маълум. Бунинг натижасида, рус адабиётидаги паткалам тасвири ўзбек адабиётига ҳам қириб қолган бўлиши мумкин.

Паткаламнинг Шарқ дунёсида, нафакат Шарқда, балки Европа ёзув маданиятида қўлланилганлиги хақида турли фикрлар мавжуд. Маълумки, дунё тараккиётининг турли босқичларида турли ўлкаларда турли ҳилдаги ёзув қуролларидан фойдаланилган. Улар хусусида қўплаб илмий-тадқиқот ишлари олиб борилган. Хусусан, рус тадқиқотчиси А.Каждан ўзининг «Книга и писател в Византии» номли китобида бу борада жуда қимматли маълумотларни келтиради. Унинг ёзишича, Миср қотиблари эрампдан олдинги учинчи асрда ҳам қамиш қаламдан фойдаланишган, унинг уч қисми қийшиқ ҳолда қесилган бўлиб, ёзувни янада нафис ёзиш имконини берган. Қадимда қотиблар қамиш қалам билан бирга суяк ёки металлдан ишланган қалам турларидан ҳам фойдаланишган. Гарб дунёсида бу қалам турлари ўрнини аста-секинлик билан паррандалар патидан тайёрланган паткаламлар эгаллай бошлаган. А.Кажданнинг фикрича, антик давр қотиблари, эҳтимол, паткаламдан фойдаланишмагандир; ҳар ҳолда, у даврларга оид юнон ёки рим ёдгорликларининг биронтасида ҳам паткаламдан фойдаланилганлиги қайд этилмаган, аксинча, барча матнларда қамиш қалам ёдга олинган, расом суратларида ҳам, асосан қамиш қалам тасвирланган. Гарб-да ХИ асрга қадар яратилган диний миниатюраларда евангелист (инжилчи)лар сурати қўлларида қамиш қалам билан тасвирланган. ХИИ асрдан эътиборан яратилган диний миниатюраларда қамиш қалам тасвири акс этмаган. Бундан ҳулоса қилиб айтиш мумкинки, Гарбда қамиш қалам ўрнини паткалам эгаллаши ХИ аср-да ўз низоюсига етган. Бундай ҳулосага қелишимизга ХИИ асрда яратилган Гарб қўлёзма асарларида факат гоз, оқуш ёки товус патларидан тайёрланган қаламлар хақида бахс этилганлиги асос бўла олади. Лекин Византияда паткалам турларининг ишлатилганлиги хануз номаълум, аммо қамиш қаламнинг узок вақтларгача асосий ёзув қуроли сифатида ишлатилиб келинганлиги маълум. Масалан, ХИИИ асрда яратилган ва бугунги кунда Париж кутубхоналаридан бирида сақланаётган «Инжил»да стол устида ётган бир неч-та қамиш қалам тасвири берилган. Ёки ундан анча кейин, аниқроғи, ХИВ аср

Ўрталарида яратилган ва ҳозир Москва тарихий музейида сақланаётган кўлёзмаларда тасвирланган 407 евангелист (инжилчи)нинг сурати кўлларида камиш калам билан тасвирланган. Поляк олими Л.Винничук ўзининг «Люди, нравы и обычаи Древней Гертсии и Рима» номли китобида А.П.Кажданнинг юкоридаги фикр-ларини тасдиқловчи далилларни келтиради. Унинг фикрича, юнонлар кадимда папирус ва пергаментга, асосан, камиш калам билан ёзганлар.

Мисрликлар камишнинг факат шўр боткокликда ўсганларинигина танлашган. Камиш поясидан керакли узунликдаги кисми кесиб олинган ва унинг бир учи киясига кесилган. Сўнгра камишнинг бу кисмига ишлов берилган. Кадимги мисрликлар каламнинг хар икки томонидан ҳам фойдаланишган. Тарашланиб ишлов берилган кисми билан ингичка ёзувларни, текис кесилган томони билан эса калин ёзувларни коралашган. Милоддан аввалги икки мингинчи йилнинг биринчи ярмига кадар, яъни Ўрта подшоҳлик даврида Миср котиблари чўпининг узунлиги 40 см.гача, учининг эни 2.5мм.гача бўлган камиш каламларда ёзишарди. Кадимги Сурияда асосий ёзув курули камиш калам бўлганлиги хакида маълумотлар бор. Камиш каламдан фойдаланиш Ўрта Ер денгизи атрофидаги халкларда эрамиздан олдинги даврларда ҳам маълум эди. Тахминан учинчи асрдан эътиборан камиш каламнинг учи тарашланган холда ишлатила бошланди. Кадимда ёзув курули сифатида суяк ҳамда металлдан ишланган каламлардан ҳам фойдаланилган, аммо камиш калам ишлатилиш жихатидан уларга нисбатан кулай бўлган. Чунки камишнинг говак кисми сиёҳни тутиб туриш ҳамда унинг хадеб томиб кетмаслик имкониятларини сақлаган. Сурия каламларининг яна бир афзаллиги шунда эдики, уларнинг учи тарашланиш билан бирга икки кисм-га ёриб кўйилганлиги натижасида хар доим ҳам бир хил хажмдаги ингичка харфларни равон ёза олиш имконини берар эди. Каламнинг ушбу тури дунё бўйлаб кенг таркалган эди. Ундан яхудий, юнон, копт, араб халклари ёзув ишида фойдаланишар эди.

Рус китобатчилигида, камиш калам деярли кўлланмаган. Ушбу фикрни рус китобшунос олими И.Баренбаум ҳам тасдиқлайди. И.Баренбаум кадимги рус котиблари ёзув ишларида, асосан паткалам ишлатганлигини, унинг гоз, оккуш, хатто, товус патларидан тайёрланганлигини ёзади. Тўгри, кадимги Русда яратилган инжилларга ишланган миниатюраларда евангелист (инжилчи)лар кўлларида камиш калам тутган холда тасвирланган. А. Кажданнинг фикрича, бу кадимги анъаналарга уйгун шаклда ишланган, холос. Бу анъана Русга Византиядан ўтган бўлиши мумкин. Рус тадқиқотчиси В. Янин кадимги Русда папируснинг ишлатилмагани, унинг ўрнида эса, кайин пўстлоги (берес-та) кўлланилганини ҳамда ёзув курули сифатида суяк, металл, тахта каби ашёлардан тайёрланган каламлар ишлатилганини далиллар асосида ёритиб беради. Унинг ёзишича, кадимги Русда бундай ёзув куруллари «писала» термини билан ифодаланган. Писалалар теридан ишланган махсус гилофда сақланган. Рус археологлари писалаларни Новгород, Псков, Смоленск, Рязан, Саратов каби шаҳарларда олиб борилган казилма ишларида топишган. Дас-тлабки вақтларда уларни «тўгногич», «териға ишлов беришда кўлланиладиган асбоб», «билагузук колдиги» деб ҳам тахмин килишган.

Араб кўлёзма китобатчилигида ёзув куруллари сифатида камиш калам биринчи ўринда турган. Араблар ушбу ёзув курулини калам, мизбар, яра каби терминлар билан аташган.

Бу номга ҳамда предметга тарихда жуда катта хурмат-эътибор билан карашган ва унга хар доим ҳамду санолар айтилган. Ислом дунёсида каламнинг илк таърифи мукаддас Куръони каримда айтилган. Куръони каримнинг илк нозил бўлган сураларидан бирининг номи ҳам «Калам» сураси бўлган.

Арабшунос олим А. Халидовнинг фикрича, калам, асосан, камишдан тайёрланган, унинг уч кисми киялатиб кесилган ва тарашланиб, ўртасидан ёриб кўйилган. Араб адабиётида каламга ижод ва гўзаллик илхомчиси сифатида нисбат берилиб, мадх этилган. Сифатли калам бебаҳо бойлик хисобланган, унинг сифати камишнинг каэрда ўсганлиги, сакланиши, калинлиги, ранги, хуллас, танлаб олинишига кўп жихатдан боғлиқ бўлган. Камиш калам ёзиладиган ёзув турига ҳамда хаттот дидига уйғун бўлиши керак эди. Албатта, араб китобатчилиги билан ўзбек китобатчилиги ўртасида тарихий муштараклик мавжуд. Ўрта Осиё-га мукаддас Ислом дини билан бирга араб тили ва у оркали кўплаб арабча сўзлар кириб келди. Арабча ўзлашма катламнинг миқдори сохаларга кўра турлича бўлган. Хусусан, ўзбек китобатчилигида унинг миқдори анча салмоқлидир. Тарихимизда асосий ёзув куроли камиш калам бўлганлиги ва уни ифодалашда араб тилидан ўзлашган калам термини кўлланилгани маълум. Калам сўзи асли юнонча (каламос) бўлиб, «камиш» сўзини ифодалаган. Бу лексема ўзбек тилига араб тили оркали ўзлашган. Араб тилида калам сўзининг маъно англатиш кўлами анча кенг бўлган. Унинг асосий маъноларидан бири ёзув куроли эканлиги ҳаммамизга яхши маълум. Араб тилида калам сўзининг лугавий маъноси «кесилган, тарашланган, кесик»дир. Шу маънода калам ёзма адабиётда кўплаб учрайди. Калам сўзининг ушбу маъно ифодасидан Алишер Навоий ўз асарларидаги бадиийликда усталик билан фойдаланади: «Раиятка килса каламзан ситам, Каламзаннинг илгини килсун калам. Яъни: «Халкка ситам килган котибнинг кўлини кессин (ёки кесилсин). Ёки: «Муфтиким, ишига музд олиб килса ракам, Музд ортук эса, майл керак килгай кам, Фатвода чу бўлди музд учун «ло» ву «наам», Килмок керак ул каламзан илгини калам.» Яъни: Муфти агар иши учун ҳақ олиб калам сурса, Ҳақ ортик бўлса, камайтирмоги керак. Йўл кўрсатишда пул учун «ха» ё «йўк» деган ҳукми берса, У калам тебратувчи кўлини каламдек кесмок керак.

Калам хакида ёзиш ва уни таърифлаш Ўрта аср ижодкорлари орасида анъанага айланган эди. Шу боисдан, хар бир муаллиф асарида бу ҳақдаги фикрларни топиш мумкин бўлади. Албатта, буюк сўз устаси Алишер Навоий бобомиз асарлари бундан мустасно эмас. У каламнинг факат эзгу ишларга хизмат килишини, хар кимнинг каламидан доимо шакар томиб туришини орзу қилади. Бу ҳақда «Фарход ва Ширин»да шундай дейди:

«Калам баҳри кафида турфа ишдур,
Магар дарё аро бутган камишдур.
Ажаб эрмас камиш бўлмоғ шакаррез,
Ва лекин бу камиш бўлмиш гухаррез.
Учидин ҳам гухар оламга сочиб,
Ичиндин ҳам шакар дўкони очиб.
Саросар гўйиё ул най гухардур,
Галат килдим, лаболаб найшакардур».

Каламнинг ўз даври учун нихоятда муҳим ёзув куролларидан бири эканлиги юкорида келтирилган фикрлардан ҳам кўриниб турибди. Шу сабабли, ёзув ишидаги асосий курол саналган каламга ҳамда уни тайёрлаш жараёнига катта эътибор берилган. Ўрта асрларда калам тайёрлаш иши муҳимлиги жихатидан коғозгарлик каби хунармандчиликнинг бир соҳасига айланган эди. Айрим ҳолларда хаттотларнинг ўзлари ҳам бевосита бу иш билан шугулланганлар. Таъкидлаш лозимки, ўта сифатли калам тайёрлаш иши кўп ҳолларда махфий сакланган. Чунки бу соҳада ҳам ракобат мавжуд бўлиб, кимнинг моли сифатли бўлса, унинг харидори ҳам кўп бўлган. Калам усталари ўзларининг доимий мижозларига эга бўлганлар.

Калам яшаш учун ажратиб олинган камиш бўлаги сувда тўк жигарранг олгунга қадар бостирилган ҳолда сакланган. Сўнгра унга бироз ишлов берилгач, бўгин пастидан махсус пичок ёрдамида камишнинг учи тарашланган. Каламни каламтарош билан тарашлаш жараёни ўта муҳим ҳисобланиб, кўп ҳолларда бу жараёни хаттотнинг шахсан ўзи бажарган. Чунки хаттотнинг дастхати ва ёзувининг сифати бевосита ана шу жараёнга боғлиқ бўлган. Шу сабабли, баъзи хаттотлар каламтарош билан ишлаш жараёнини ўта сир тутганлар.

Дастлабки вақтларда довод термини факат «сиёҳдон» маъносинигина ифодалаб қолмасдан, унинг маъно англатиш кўлами кенгайиб, сиёҳ билан калам сакланадиган қопқокли, бежиримгина ишланган қутичани ҳам англатган. Хаттотлик ишининг янада такомиллашиб бориши билан ёзув куролларининг турлари ҳам кўпайиб борди. Шу туфайли, кейин-чалик довод термини факатгина «сиёҳдон» маъносини ифодалашга хизмат қилган бўлса, «ёзув куроллари сакланадиган қутича» учун арабча калам сўзига «яшаш асосидан англашилган нарсаларни саклашга ҳосланган, шу каби нарсалар солинадиган нарсани англатувчи отларни ясовчи» форс-ча-тожикча - дон қўшимчасини қўшиш орқали ясалган каламдон термини муомалага кирди. Алишер Навоий ўз асарларида ушбу терминдан ҳам ўз ўрнида фойдаланади: «Ямон қотиб манзили каламдонидек чох аро бўлсун, Каламидек боши яро ва юзи қаро бўлсун».

Каламдон кўпинча қоғоз бўтқасининг гипсли аралашмасидан ёки мисдан ясалган бўлиб, унинг уст қисми турли бадиий зийнатлар, ҳусусан, қумушдан ишланган қадама нақшлар билан безатилган. Каламдонда довод ва каламдан ташқари яна бир қанча ёзув ашёлари сакланган ва уларнинг ҳар бири ўз номига эга бўлган.

Каламдонда сиёҳни қуритишда ишлатиладиган қум (рих) ва уни саклашга мўлжалланган «рихдон», елим учун идиш, бигиз, қисқич, калам учини артиш учун латта, доводга сув қуйиш мосламаси, қизғич, қайроқтош, тағлик қабилар сакланган. Бундай ёзув ашёларини тайёрлашга алоҳида эътибор билан қаралган. Улар тропик юртларда ўсадиган обнус ёки сандал дарахтидан, бронза, жез, пўлат, олтин, қумуш қабилардан тайёрланган. Бу ашёлар шундай ноёб нарсалардан тайёрланса-да, улар оддий ва қўзга ташланмайдиган қилиб ишланган.

Тарихда хаттотлик ва матбаа-чиликда ишлатиладиган сиёҳ ёки бўёқнинг сифатига эътибор қучли бўлган. Чунки хаттотликда ҳуснихатни таъминлашда қоғоз билан бирга сиёҳнинг ҳам ўзига ҳос ўрни бор эди. У даврларда сиёҳнинг икки тури қенг тарқалган.

Улардан бири суюкрок бўлса, иккинчиси hozирда биз «туш» деб атайдиган сиёҳ турига ўхшаш куюкрок ва ялтирок бўлган. Сиёҳ тайёрлашда хом ашё сифатида аччиктош, кора куя, ёнгок, олча елими кабилар ишлатилган. Сиёҳ рангининг кай кўринишда бўлишига караб унга хина, ўсма суви, дарё кўпиги, тухум, асал, канд, туз, нил бўёги, сирка кабилар илова килинган. Шунингдек, сиёҳнинг ёки у оркали ёзилган китобнинг доимо хушбўй хид таратиб туриши учун атиргул сувидан тортиб анбаргача кўшилган. Ўрта Осиёда энг сифатли сиёҳ тури Бухорода тайёрланган. Бухоро сиёҳи корамтирлиги, ялтироклиги, ўчмаслиги, айникса, хушбўйлиги билан бошқа сиёҳ турларидан ажралиб турган. Бу сиёҳ таратаётган хушбўй хид коғоз ранги билан уйғунлашган тарзда кишига янада яхши кайфият, тетик рух бахш этган.

Иброхимжон Йўлдошев,
Низомий номидаги ТДПУ профессори